

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ВІДОМОГО ВЧЕНОГО СЕЛЕКЦІОНЕРА ПРОФЕСОРА Ю.А. УТЕУША

О.О. АБРАМОВ, Д.Б. РАХМЕТОВ, О.А. КОРАБЛЬОВА

Національний ботанічний сад ім. М.М. Гришка НАН України
Україна, 01014 Київ, вул. Тімірязєвська, 1

Юрій Адольфович Утеуш народився 1 березня 1911 р. в м. Біла Церква у родині селянина. Свою трудову діяльність розпочав у 1930 р. після закінчення сільськогосподарської профшколи дільничним агрономом Прилуцької окружної зерноспілки. Бажання вчитися далі привело його до Житомирського сільгоспінституту, але навчання він не закінчив, бо був призваний до лав Червоної Армії. Звільнившись у запас, працював учителем у середніх школах Вінницької та Житомирської областей, викладачем Стадницького сільськогосподарського технікуму.

На початку Великої Вітчизняної війни, в липні 1941 р., за завданням Чоповицького райкому КПУ він залишився на окупованій території для виконання завдань органів радянської влади. Після звільнення місцевості від німецьких окупантів, у листопаді 1943 р., знову служив у Радянській Армії. Військову службу закінчив у листопаді 1945 р. в Чехословаччині. З того часу знову на викладацькій роботі в школах Вінницької обл.

З 1955 р. Юрій Адольфович повернувся у сільське господарство. Працюючи на Українській машинно-випробувальній станції керівником дослідницького господарства, він перетворив його на передову на той час високоорганізовану базу для випробування сільськогосподарської техніки. В майбутньому це сприяло створенню Інституту випробування сільськогосподарських машин. Без

відриву від виробництва у 1956 р. успішно закінчив Уманський сільськогосподарський інститут за спеціальністю агроном-рільник.

Його цікавили нові й малопоширені культури. Саме з ними він почав працювати, перейшовши на роботу до Інституту фізіології рослин на посаду директора Науково-експериментальної бази. Одночасно він був старшим науковим співробітником відділу мікроелементів цього ж інституту. У жовтні 1967 р. він захистив кандидатську дисертацію з рослинництва.

У 1968 р. директор Центрального республіканського ботанічного саду (ЦРБС) АН УРСР А.М. Гродзінський задумав створити відділ, який би впроваджував наукові розробки ботсаду в народне господарство. Його керівником було рекомендовано Юрія Адольфовича.

У характеристиці, підписаній директором Інституту фізіології рослин акад. П.А. Власюком, зазначено, що за час роботи Ю.А. Утеуша на посаді директора Науково-експериментальної бази і за сумісництвом старшого наукового співробітника він проявив себе як сумлінний працівник, досвідчений організатор виробництва і дослідної справи.

Під його керівництвом і за безпосередньої участі Науково-експериментальна база Інституту фізіології рослин перетворилася на передове зразкове господарство, що було прикладом для колгоспів і радгоспів.

Юрій Адольфович наполегливо працював над підвищенням своєї наукової кваліфікації, опублікував у союзних і республіканських ви-

даннях з кормовиробництва і нових культур 12 статей.

Дирекція Інституту фізіології рослин і Президія АН УРСР за високі показники в роботі неодноразово його преміювали.

20 грудня 1968 р. вчена рада обрала, а 16 січня 1969 р. Президія АН УРСР Постановою № 13 затвердила його на посаді завідувача відділу нових культур і впровадження.

Спочатку штат відділу налічував сім співробітників. Організація його тривала понад 2 міс. Придатного приміщення для роботи ще не було, тому всі співробітники розміщувалися в одній кімнаті. В основному вони вивчали попит і реалізовували надбання саду. Ю.А. Утеуш добився спорудження малого тепличного комплексу, організував живцювання, вирощування і реалізацію саджанців бузку. Одночасно було укладено угоди з господарствами на впровадження розробок, завдяки чому відділ вийшов за межі ботанічного саду. Користь від цього, на жаль, розуміли не всі працівники і докоряли А.М. Гродзінському, що відділ нових культур надто розростається і працює за межами саду. Проте з цим непорозумінням було покінчено завдяки фінансуванню, яке почало надходити з 1972 р. з Москви через Держкомітет по науці при Раді Міністрів СРСР. Останній високо оцінив розроблені Ю.А. Утеушем проекти і щорічно виділяв значні кошти на виконання науководслідних робіт з інтродукції нових кормових, пряносмакових і горіхоплідних рослин.

Обсяг досліджень у відділі розширився. Відповідно до кошторису кількість співробітників досягла 40 штатних одиниць. Попит на одержані нові високопродуктивні форми і сорти зростав. Науковці постійно перебували у відрядженнях, впроваджували їх у колгоспах і радгоспах практично всіх областей України.

На прохання дослідних станцій та галузевих інститутів відділ успішно працював із сортами нових кормових культур і за межами України: в Білорусі, Росії, Казахстані, Молдові.

Овочеві консерви з вирощеними відділом прянощами успішно виробляли на державних заводах від Ніжина до Херсона.

Працівники групи горіхоплідних крім вирощування і реалізації кращих форм скороплідних горіхів займались озелененням шляхів, тваринницьких комплексів. Працівники групи газонних

трав виконували роботи згідно з угодами з відповідними установами щодо закріплення полотна автошляхів. Деякий час у відділі проводили наукові дослідження стосовно підґрунтового зрошення овочевих культур. Згодом від відділу почали відокремлюватись групи. Так, після організації відділу медичної ботаніки, а також залучення до інших відділів працівників груп газонних трав і горіхоплідних у відділі залишилося три групи: нових кормових, нових і малопоширених пряносмакових і овочевих рослин.

Через 7 років, у 1975 р., Ю.А. Утеуша вперше переобрали на новий термін. У характеристиці, підписаній академіком А.М. Гродзінським, зазначено, що "Ю.А. Утеуш сумлінний працівник, організатор наукових досліджень і дослідної справи. Під його керівництвом відділ нових культур став одним з передових підрозділів ЦРБС. Результати наукових досліджень відділу широко впроваджуються в народне господарство, нові сорти та інтродуковані види рослин проходять перевірку у держсортотипуванні. Сорти хрестоцвітих займають площу понад 4 тис. га, економічна ефективність від впровадження становить 935 тис. крб."

У 1975 р. Ю.А. Утеуш уже написав докторську дисертацію, готував чотирьох здобувачів наукового ступеня кандидата наук, опублікував 44 наукові праці, виступав з лекціями і доповідями, брав участь у редагуванні наукового збірника "Інтродукція та акліматизація рослин", був членом народної дружини, ініціативним, авторитетним у колективі. Тому в січні 1976 р. Президія АН УРСР одноголосно затвердила його на посаді завідувача відділу нових культур.

Першого березня 1981 р. Юрію Адольфовичу виповнилось 70 років. І знову постало питання про його переобрання на черговий термін. На цей час він уже мав 72 наукові праці, успішно захистив докторську дисертацію, був нагороджений знаком "Ударник дев'ятої п'ятилетки", медаллю "Ветеран труда" і за цикл праць "Селекція, семеноводство и новые технологии возделывания кормовых крестоцветных растений" був удостоєний премії ім. акад. В.Я. Юр'єва. Незважаючи на такі вагомні результати роботи і позитивну характеристику, Президія АН УРСР затвердила його на посаді завідувача відділу нових культур тимчасово, до грудня 1981 р., як виняток.

Однак за підтримки акад. А.М. Гродзінського він працював на посаді завідувача відділу до квітня 1986 р. Атестаційна комісія ЦРБС і Відділення загальної біології АН знову рекомендували Ю.А. Утеуша на посаду завідувача, але Управління кадрів Президії АН заперечувало, і тоді акад. А.М. Гродзінський написав акад. Борису Євгеновичу Патону лист, у якому схарактеризував Ю.А. Утеуша, в його 76 років, як невтомного працівника, що продовжує їздити по господарствах, вивів багато гібридів і сортів, від впровадження яких щорічний чистий економічний ефект перевищує 15 млн крб., і що посилати таку людину на заслужений відпочинок бездумно і шкодить справі. І тут же, з властивою йому прямою, запитав: "Стоит ли резать курицу, несущую золотые яйца?"

Ю.А. Утеуш продовжував сумлінно й енергійно працювати завідувачем відділу. На перше березня 1991 р. опублікував 115 наукових праць, у тому числі п'ять монографій. Він вивів 12 сортів кормових рослин, які лише в Україні займали площу 400 тис. га. Під його керівництвом захищено чотири кандидатські дисертації.

З нагоди 80-річчя від дня народження і за багаторічну плідну працю Президія АН УРСР нагородила Ю.А. Утеуша Почесною Грамотою, а 26 листопада 1992 р. Міністерство освіти України присвоїло Ю.А. Утеушу звання професора зі спеціальності "ботаніка" (протокол № 6-19).

Від початку заснування відділу і досі проф. Ю.А. Утеуш проводить підготовку і перепідготовку наукових кадрів. Цей природжений дар вчителя проявився ще на початку життєвого шляху, коли він викладав у школах і технікумах і продовжує проявлятися й дотепер. Відділ нових культур став кузницею кадрів, а його керівник проф. Ю.А. Утеуш — головним ковалем. За ці роки він підготував двох докторів і 14 кандидатів наук, у тому числі 11 за спеціальністю "ботаніка", які успішно працюють на керівних посадах у дендропарку "Олександрія" (Д.П. Мордатенко), в Міністерстві аграрної політики України (В.Х. Глабець), інші — викладачами на кафедрах ботаніки у вузах Іркутська та Уфи, а також у відділі.

За його наполяганням без відриву від виробництва закінчили вищі та середні навчальні заклади 18 працівників відділу, курси машинопи-

су — 13. Нині у відділі проходять підготовку для здобуття ученого ступеня кандидата біологічних наук два здобувачі та один аспірант. Щорічно тут підвищують кваліфікацію завідувачі кафедр рослинництва, викладачі ботаніки вузів, проходять практику студенти біологічних факультетів.

Якщо на початку створення відділу напрямом його роботи було впровадження розробок інших відділів, то нині проф. Ю.А. Утеуш відкрystalізував напрями наукової діяльності — інтродукцію, експериментальну ботаніку, селекцію кормових, пряноароматичних та овочевих рослин.

Відділ посів чільне місце серед установ-інтродукторів і селекціонерів, що засвідчують творчі зв'язки з багатьма інститутами: Українським державним аграрним університетом (Київ); Інститутом землеробства (Київ); Інститутом зрошувального землеробства (Херсон); Тернопільським педагогічним інститутом; Центральним ботанічним садом Білорусі (Мінськ); Львівським сільськогосподарським інститутом; Подільською аграрно-технічною академією (Кам'янець-Подільський); Дніпропетровським аграрним університетом; Інститутом хрестоцвітних (Івано-Франківськ); Інститутом кормів (Вінниця); Вінницьким аграрним університетом; багатьма обласними дослідними станціями, сільськогосподарськими технікумами та іншими установами.

Багато років Ю.А. Утеуш був співзасновником республіканської асоціації "Нові культури", яка виступала посередником між наукою і виробництвом. Асоціація розмножувала і впроваджувала сорти відділу у господарствах України, власним коштом проводила семінари, допомагала поширювати нові кормові види.

Так, завдяки зусиллям асоціації в господарствах Тернопільської обл. було закуплено і відправлено у Білорусь вітчизняний сорт топінамбура Дієтичний. За ескізами Ю.А. Утеуша в Інституті проблем міцності було виготовлено і впроваджено у виробництво дві електроустановки для переробки і сушіння пластівців з бульб топінамбура.

Щоб зберегти цінні сорти селекції відділу, Ю.А. Утеуш організував на закріпленій сівозміні в Науково-дослідному господарстві АН Украї-

ни на станції "Глеваха" на площі 40 га їх розмноження. За його ініціативою цей процес було забезпечено технікою, складськими приміщеннями, добривами, кадрами.

На цих полях розмноження, як на зразкових, за розпорядженням Міністерства сільськогосподарства проводились екскурсії фахівців з кормовиробництва з усіх областей України та виїзні засідання вченої ради ЦРБС.

Як результат творчого безперервного процесу у відділі діють і перебувають у зразковому стані колекційно-селекційні розсадники. Колекцію кормових рослин було створено в 1970 р. під керівництвом проф. Ю.А. Утеуша і провідного інженера В.О. Котик як експериментальну базу для демонстрування успіхів інтродукції нових культур.

Нині в колекції кормових налічується 206 видів рослин з родин: Капустяні (Brassicaceae), Щирцеві (Amaranthaceae), Мальвові (Malvaceae), Бобові (Fabaceae), Гречкові (Polygonaceae), Розові (Rosaceae), Шорстколисті (Boraginaceae), Кропивові (Urticaceae), Злакові (Poaceae), Водолисті (Hydrophyllaceae), Селерові (Ariaceae), Айстрові (Asteraceae), Пасльонові (Solanaceae).

З капустяних значне поширення як кормові культури отримали ярий та озимий ріпак, яра й озима суріпиця, редька олійна, після виведення нових сортів районовано в окремих областях України, Росії, Білорусі, а також у Краснодарському і Ставропольському краях Росії. Багато з них упродовж вегетаційного періоду можуть давати по два урожаї зеленої маси.

Представником мальвових є лаватера тюрінгська сорту Стугна, здатна упродовж 5—6 років давати по 70—80 т зеленої маси з гектара.

Продовжують удосконалювати колекцію провідний інженер О.О. Перепелиця, інженери I категорії В.М. Шалон і Г.Я. Татаренко.

Формування колекції пряносмакових рослин у відділі нових культур з метою добору перспективних вітчизняних видів, здатних замінювати імпортні прянощі (перець, гвоздику, корицю тощо), конче потрібних консервній та харчовій промисловості, під керівництвом Ю.А. Утеуша було розпочато в 1972 р. У створенні колекції брала участь провідний інженер О.Г. Демченко. Продовжують її вдосконалювати канд. с.-г. наук О.А. Корабльова та провідний інженер В.І. Давлетшина.

Нині колекція пряносмакових рослин налічує 98 видів, які представляють 12 родин. На ділянці збережено систематичний підхід, тобто рослини розміщено родинами.

Представники родини Губоцвітих за ароматом і смаком умовно поділені на три групи: перцеву, гвоздичну та ароматну. Перцева група в колекції представлена майораном садовим, чабером садовим і кримським, гісопом лікарським, монардою трубчастою. Ці рослини можуть замінити чорний і червоний перець у маринадах, сухих приправах для м'ясних виробів.

Працівниками групи пряносмакових рослин О.А. Корабльовою зі співавторами виведено 5 сортів, які захищені авторськими свідоцтвами: лофант анісовий — сорти Лелека і Синій Велетень, непета лимонна — сорт Мелодія, гісоп лікарський — сорт Атлант, майоран садовий — сорт Дзвіночок.

Ними ж для потреб переробної промисловості розроблено рецептури прянощів, що замінюють імпортні спеції в овочевих маринадах. На них отримано авторське свідоцтво. Створено пакет нормативно-технічної документації, яка регламентує використання нетрадиційних і малопоширених пряносмакових рослин у виробництві ковбас, лікєро-горілчанних і безалкогольних напоїв, сухих пряних сумішей, консервів для дитячого та лікувально-профілактичного харчування.

Колекція малопоширених овочевих рослин налічує 53 види і різновиди, які об'єднані у 18 родин. Цю колекцію допомагав створювати канд. с.-г. наук В.П. Гринь. Проводиться селекційна робота з культурами родини Селерових (Ariaceae). Це пастернак, фенхель, петрушка, селера, любисток, коріандр. Сорти селери Красилівська, петрушки Урожайна, топінамбура Дієтичний, брокколи Вітамінна, салату Совський, цибулі Лілійна, мангольда Зимовий селекції відділу районовано в Україні. Вдосконалюють та підтримують колекцію в належному стані канд. біол. наук Н.М. Смілянець та провідний інженер О.В. Правда.

Загальна колекція відділу нині налічує 357 таксонів, з них кущів — 4, трав'янистих багаторічників — 194, дворічників — 29, однорічників — 130. З нею щорічно ознайомлюються тисячі відвідувачів саду, вона є науковою

базою для багатьох дослідників, численних спецекскурсій викладачів і студентів.

Глибоке вивчення морфології, анатомії, фізіології, біохімічного складу раніше не помічених видів в умовах культури дали змогу проф. Ю.А. Утеушу створити низку унікальних високопродуктивних сортів — медоносно-багаторічної Горлюни, справжньої Золотинки (до речі, до Ю.А. Утеуша багаторічники з родини хрестоцвітих у культурі були невідомі) і велетня серед трав'янистих, що напрочуд добре поєднав якості англійського шпинату і високогірного щавлю тянь-шанського в унікальному сорті-гібриді Румекс К-1. За допомогою останнього проф. Ю.А. Утеуш "прорубав вікно в Азію", спочатку до Казахстану, а згодом до Китаю, де Румекс вирощують уже на значних площах і використовують як кормову і продовольчу культуру.

В Алмати, в чотирьох інститутах, у тому числі в Інституті харчування та Інституті фізіології людини і тварин, розроблено комплекс біологічно активних добавок не лише для корму тварин, а й для їжі людини в дієтичному і лікувально-профілактичному харчуванні та 34 рецепти страв, які виготовляють на основі зеленої маси щавлю гібридного Румекс К-1. Це супи, борщі, голубці, омлети, салати, ікра, пудинги, котлети, компоти, соки, желе, варення, джеми. Біологічно активні добавки з Румекса рекомендують вживати при залізодефіцитній анемії, радіаційному ураженні, цукровому діабеті, інтоксикації хімічними сполуками, атеросклерозі, гіповітамінозі та ін. Насіння Румекса використовують також у медицині та косметології.

Таку популярність щавель гібридний здобув завдяки ідеальному співвідношенню білків, вітамінів, макро- та мікроелементів, що сприяє швидкому і повному їх засвоєнню організмом. На ці розробки в Казахстані вищезгадані інститути отримали декілька патентів.

Чимало інших сортів нових культур задумав проф. Ю.А. Утеуш. Максимум енергії сонця за два-три врожаї для відновлення витраченого гумусу і родючості збіднених ґрунтів акуму-

люють олійна редька Райдуга і Либідь, озимі суріпиці Ізмурудна та Горлиця, складний капусто-турнепесо-суріпний гібрид тифону Оракам. Відомий у СНД стандарт гібридної високоврожайної цириці Стерх, скоростиглі цириці Кремовий ранній, Кармін та новий сорт Жайвір значно поширюються в Україні.

Мабуть, жодному із селекційних центрів України не вдалося досягти таких творчих результатів, як відділу нових культур, яким керував відомий український учений-селекціонер, д-р с.-г. наук проф. Ю.А. Утеуш.

За багатолітню творчу працю він нагороджений чотирма Почесними грамотами Президії Академії наук України, двома золотими медалями ВДНГ (1985, 1987). Визнаний кращим винахідником Міністерства сільського господарства СРСР. Лауреат премії Ради Міністрів СРСР (1984) і премії ім. акад. В.Я. Юр'єва. Виведено ним та під його керівництвом понад 40 перспективних сортів, які впроваджено у виробництво на площі близько 2 млн га в Україні, Російській Федерації, Казахстані, Чехії, Китаї. Його перу належить понад 150 друкованих праць, у тому числі шість монографій: "Справочник по кормопроизводству" (1974), "Рапс и сурепица" (1979), "Отечественные пряности в консервировании" (1986), "Новые перспективные кормовые культуры" (1991), "Кормовые ресурсы флоры Украины" (1996), "Екологія нових кормових інтродуцентів в умовах Лісостепу України" (1998).

Він і нині, у свої 90, перебуваючи на заслуженому відпочинку, крокує до вершин науки, виховує молодих учених, пише наукові статті, відгуки на автореферати, відповідає на листи фермерів, жваво цікавиться справами відділу, бо він — з когорти непосидючих працелюбів, які не вміють відпочивати склавши руки, він жодного разу не був у профвідпустці. Про нього та сорти виведених ним рослин складають вірші.

Тож побажаємо вельмишановному ювіляру Юрію Адольфовичу Утеушу міцного здоров'я, щастя, успіхів і довгих літ життя.